

Kastlösa socken

Utgiven av: Länsstyrelsen Kalmar län
Ansvarig avdelning: Landsbygdsavdelningen
Författare: Ann Moreau, Pär Folkesson
Omslagsbild: Bredinge år 1641. Ur jordebok upprättad av Lantmäteriet
Karttillstånd: Lantmäteriet, medgivande M2000/6165
Foto: Pär Folkesson där inget annat anges.
Kartor: Ann Moreau, Pär Folkesson
Illustrationer: Elvira Laneborg
Utformning: Carina Nanker
Tryckt hos: Edita Västra Aros AB
Upplaga: 500 st

Innehåll

Landskap att värna om	5
Senmedeltida gården	5
Bete på Stora alvaret	5
Södra Ölands odlingslandskap	6
Öländska gården	7
Byar och gården före 1300-talet	7
Byar och gården under sen medeltid	8
Enskifte och laga skifte	12
Gärdesgränser i Kastlösa socken	12
Gärdenas yta, omkrets och murar	15
Bete på Stora alvaret	25
Stora alvaret	25
Herdekulturen	25
Djurgårdsinrättningen	26
Utmarksdelningen	26
Alvarmarkerna	27
Statlig ersättning för alvarbete	28
Alvarbete i Kastlösa socken	30
Rösslösa och Norra Bredinge	30
Södra Bredinge och Stora Dalby	30
Lunda	31
Lilla Dalby	31
Kastlösa	32
Bjärby	32
Kartor	34
Litteratur	34

De murar som fortfarande finns kvar längs landsvägarna är ofta låga och under sommaren knappt synliga i växtligheten. - Bredinge

Landskap att värna om

Senmedeltida gården

Att anlägga radbyar i laga läge och att skapa nya noga uträknade gården var ett sätt för storgodsägarna, främst kyrkan, att hålla reda på sina gårdar i byarna och räkna ut avkastningen från dessa. Projektets syfte har varit att se hur många av de stenmurar som omgärdade dessa ”nya” gården som finns kvar i landskapet idag i Kastlösa socken.

I den bördiga och spannmålsodlande socknen Kastlösa har två tredjedelar av gärdsmurarna tagit bort. Störst andel borttagen mur har gjorts i det gemensamma gårdet till Rösslösa – Bredinge – Kastlösa, här har 84 % av mursträckningen försvunnit. Runt gårderna till de andra byarna är cirka hälften av murarna kvar.

Det finns flera förklaringar till att man tagit bort stenmurar. I mitten av 1800-talet introducerades plogen på Öland vilket sammanföll med att enskiftet och laga skiftet var genomfört i de flesta byarna. Dessa två faktorer tillsammans med den stora folkökningen, hade säkert betydelse för att man utökade odlingen där det gick. Stor betydelse för uppodlingen i Mörbylångadalen hade också utdikningarna av åkerjorden som startade under 1870-talet. Längs landsvägarna har långa sträckor med mur försvunnit vid vägbyggen. Stenmurarna var även ett hinder vintertid vid snödrev och togs bort av den anledningen.

Flest stenmurar finns kvar där landskapet satt begränsningar, som gränsen mot alvaren och annan

sämre mark som det inte fanns möjlighet att odla upp. Exempel på detta är mursträckningen till Stora och Lilla Dalby samt Lundas gården som alla har långa sträckor med mur kvar ut mot Stora Alvaret.

Bete på Stora Alvaret

På Stora Alvaret liksom i övriga utmarker på Öland, var det länge fritt att låta djuren beta. Detta fortsatte även efter att utmarkerna hade delats upp i början av 1800-talet. Inte förrän i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet började man hägna på Stora Alvaret. Ingen by i Kastlösa socken lät hägna inom byn utan bara i gränserna mot grannbyarna. Under senare delen av 1900-talet minskade betesdjuren på Stora Alvaret och inte förrän i mitten av 1990-talet återupptogs betet i en större omfattning. Anledningen till det ökande intresset för att hålla djur på Stora Alvaret var främst den statliga ersättning, landskapsvårdsersättning och miljöersättning, som kom lantbrukarna till del.

Idag är det 16 lantbrukare som söker miljöersättning på Kastlösa sockens del av Stora Alvaret. Den sammanlagda sökta arealen uppgår till drygt 2 000 hektar.

De flesta markägare/djurhållare anser att en förutsättning för att djuren ska fortsätta att beta på Stora Alvaret är att miljöersättningarna eller motsvarande finns kvar. Avräkningspriserna blir låga för de djur som har betat i dessa magra marker och man behöver kompensation för att hålla djur här.

Södra Ölands odlingslandskap

Sedan år 2000 är odlingslandskapet på södra Öland uppfört på UNESCO:s världsarvslista. Det öländska världsarvet är ett kulturarv inom kategorin levande kulturlandskap där lantbruket är en förutsättning för att det unika odlingslandskapet ska kunna bevaras och fortleva.

I äldre tider gjordes en indelning i inägojord och utmark. Inägorna bestod av åkern och ängen. Utmarkerna – alvaren och sjömarkerna – användes som betesmarker. I samband med jordbrukets omvandling under 1800-talet upphörde denna indelning av markerna på fastlandet och på andra ställen i Europa. Utmarken övergavs som en del av jordbruket och blev skogsmark. På Öland gav naturförutsättningarna inte denna möjlighet varför man bevarade den gamla indelningen. Idag odlar ölänningarna den jord som odlats sedan många generationer tillbaka och låter beta de marker som har betats i tusentals år. Detta är unikt och anledningen till världsarvsutnämningen.

För att fördjupa kunskapen om odlingslandskapet på södra Öland har Länsstyrelsen under år 2011 genomfört två projekt i socknarna Kastlösa, Stenåsa och Ventlinge. Dessa socknar har valts ut inom Uppföljningsprogrammet för världsarvet (Länsstyrelsens meddelande 2007:13) som referensområden då de är olika avseende jordbrukets produktionsinriktning, naturgeografiska förhållanden, avstånd till större tätort et cetera.

Det första projektet berör de medeltida stenmurarna i Kastlösa socken, det vill säga de murar som delade inägojorden och utmarkerna. Genom att studera de äldsta kartorna över de öländska byarna, rita in gränserna på dagens kartor och inventera dessa i fält, har det varit möjligt att redogöra för hur många av dessa stenmurar som återstår. De inledande avsnitten som beskriver det öländska samhället och bebyggelsen på Öland fram till senmedeltiden, bygger i stora delar på Jan-Henrik Fallgrens avhandling *Kontinuitet och förändring; bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e.Kr.*

Det andra projektet har delvis utrett hur lantbrukarna i Kastlösa socken organiserar betet på Stora alvaret. Undersökningen har gjorts genom kartstudier samt telefonintervjuer med lantbrukare. Frågor som har ställts är till exempel: Hur fördelar markägare och djurhållare miljöersättningen? Hur hanterar man samfälligheter? Vem ansvarar för hägnaderna? Hur många djur och vilket djurslag betar?

Denna rapport redovisar resultaten från Kastlösa socken. För de andra referenssocknarna i Uppföljningsprogrammet för världsarvet finns separata rapporter. De inledande avsnitten är desamma för alla tre socknarna.

Öländska gården

Byar och gården före 1300-talet

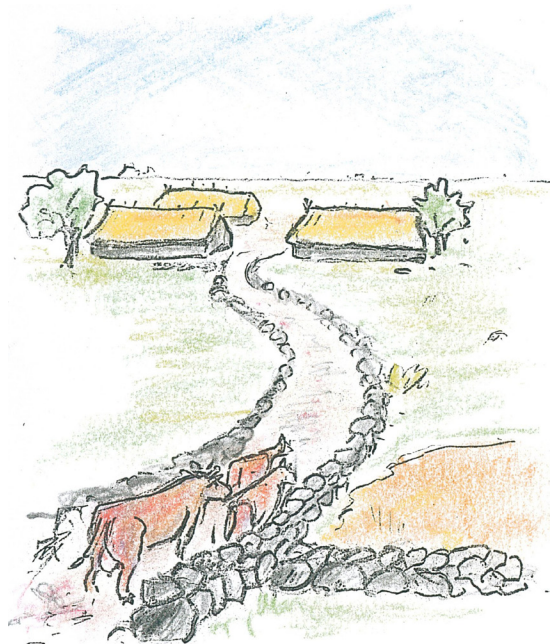
Den naturgeografiska miljön är grunden för att förstå de förutsättningar som stått människan till buds. På södra Öland är de naturliga förutsättningarna för jordbruk mycket tydliga. Den västra landborgen har på sin västra sida en 3 km bred kustslätt, Mörbylångadalen, där Ölands bördigaste åkerjord finns. Här har byarna utvecklat ett omfattande åkerlandskap där en lerhaltig morän utgör den främsta odlingsjorden. Bebyggelsen har lokaliserats till släntläge i landborgsbranten.

Byarna på sydöstra sidan har Stora alvaret i väster och sjömarkerna på den andra sidan utmed Östersjön. I området däremellan finns odlingsjorden. Här ligger bebyggelsen i torra lägen på strandvallarna.

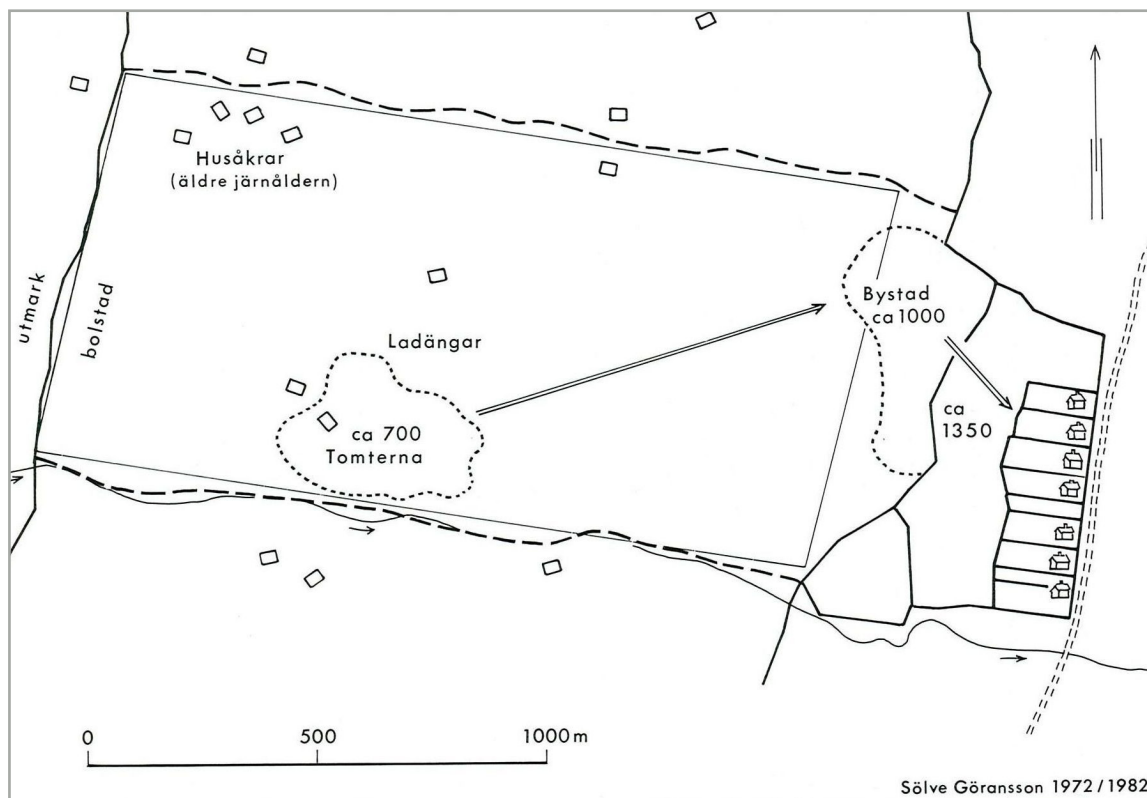
Redan under järnåldern låg byarna tätt. Från romersk järnålder (200 e.Kr.) och framåt finns ett stort antal husgrunder och rester efter stenmurar. Hägnaderna skilde inägorna med åker och äng från betesmarkerna. Inom inägojorden utgjorde ängen den större delen. Åkrarna var små och gödslades regelbundet. Utifrån det stora antalet stenmurar som förekommer finns det anledning att tro att man bedrivit en typ av specialiserad boskapsskötsel, där fårfallor, kalv- och kohagar skilts från det magrare betet för ungdjuren.

Flera gravar från vikingatiden har grävts ut. Fynden från dessa gravar visar att det fanns stora sociala skillnader i järnålderns och den tidiga medeltidens samhälle. Däremot kan man inte

utifrån gravfynd spåra någon öländsk aristokrati under senmedeltiden. Detta tyder på att den öländska överklassen någon gång under äldre medeltid helt mist sin ställning eller blivit uttraderad. Detta skulle kunna ha skett i samband med det våldsamma förlopp då Öland inlemmades i det svenska riket.

Fram till 1350-talet omgärdades de enskilt hägnade åkrarna och ängarna av stenmurar.
Illustration: Elvira Laneborg

Den öländska bebyggelsen har flyttat flera gånger under förhistorisk tid. Skissen visar tre lägen; husåkrarna, tomterna och bystaden samt den medeltida byn. Karta: Göransson, 1984

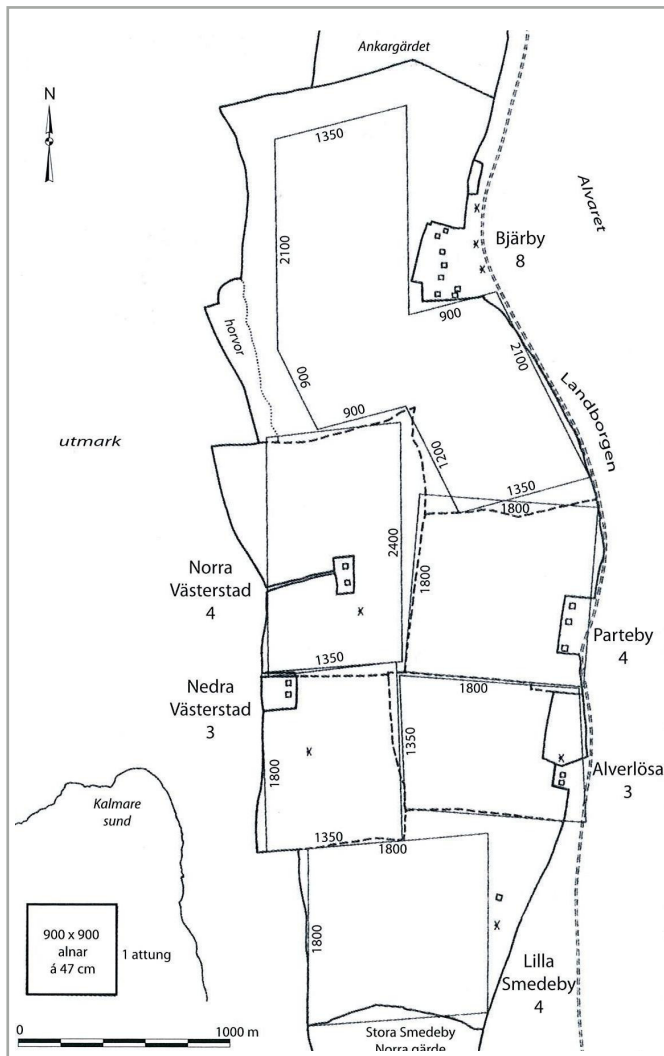
Byar och gården under sen medeltid

Det finns flera förhållanden som tyder på att Öland införlivades i det svenska riket under tvång. Ön var under hela medeltiden och även senare, av stort intresse för makter på det svenska fastlandet. Omkring 40 % av gårdarna ägdes vid medeltidens slut av personer och institutioner utanför Öland: kronan, biskopsstolen i Linköping, klostren, riksaristokratin och det småländska frälset.

De stora förändringarna av Ölands bebyggelse skedde under mitten av 1200-talet och i början av 1300-talet. De vikingatida och tidigmedeltida

byarna organiserades då till en gemensamt utstakad radbytomt. Av Ölands drygt 300 byar blev cirka 200 reglerade till radbyar, vilka med få undantag ännu finns kvar idag. Byarna lades ofta i en hög och torr terräng där det tidigare kan ha legat enstaka gårdar eller gravfält. Även inägojorden omorganiserades helt efter nya geometriska metoder. Alla gårdarna i byn fick nu ett enda stort gårde med åkrar och äng. I och med detta fick byns odlingsbara jord sin maximala utbredning. Den mark som återstod var alvarmarker och sjömarker. Bakom denna våldsamma nyordning stod inte ölänningarna själva utan storgodsägarna från fastlandet med kyrkan i spetsen.

Geometriskt utlagda gårdar till några av byarna i Kastlösa och Smedby socknar. Notera att alnen var 47 cm lång.
Karta: Göransson 1971/Fallgren 2006.

Jordnatur

Begreppet jordnatur angav vem som ägde gården och om man betalade skatt eller arrende. Huvudgrupperna var: **skattegård, kronogård och frälsegård.**

Skattegården var den gård för vilken bonden betalade skatt. Redan under tidig medeltid lade kronan skatt på den jord bönderna odlade upp.

Kronogården ägdes av kronan. Den som brukade en sådan gård betalade arrende till kronan.

Den medeltida betydelsen av ordet frälse var att vara skattebefriad, det vill säga frälst från skatt. Frälsets jord-egendomar kallades **frälsegårdar**. Det världsliga frälset utgjordes av stormän och förmögna bönder som av kungen befriades från skatt om de var beredda att ställa upp i hans tjänst med man och häst i full rustning.

Med kristnandet uppkom även det andliga frälset. **Kyrkojord** kallades förr kyrkornas jordbruksfastigheter. Även klostren och biskoparna ägde gårdar.

Gärde

Gärde är ett annat ord för inäga eller inägojord.

Gärdet var det område inom byn som bestod av åker och äng. För att skydda den växande grödan mot betande djur hägnades gärdet in. Om två byar hade gården som gränsade till varandra behövdes inget hägn mellan byarna.

Mantal

Mantal var ett mått på gårdens bärkraft. En gård som hade mantalet *ett* skulle kunna försörja en bonde och hans familj och dessutom betala skatt.

Mantalet existerar fortfarande som delningsgrund för jordbruksfastigheter.

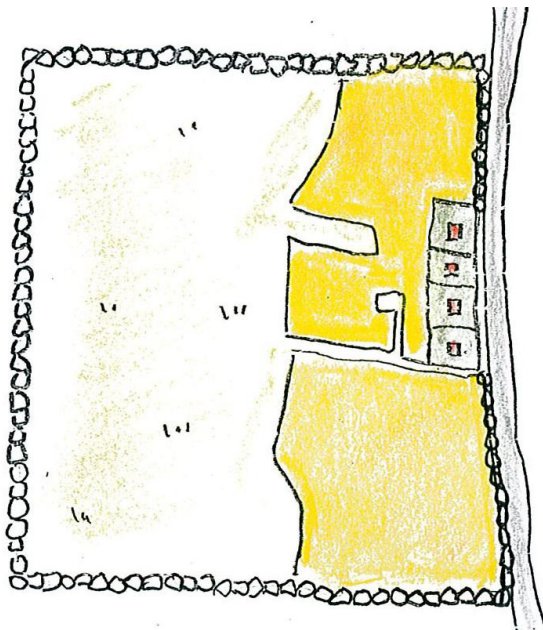
Socken

Ordet socken betecknade ursprungligen en församling i Svenska kyrkan (kyrksocken). På 1500-talet infördes sockenbegreppet även som enhet för fastighetsredovisningen (jordeboksocken, senare jordregistersocken).

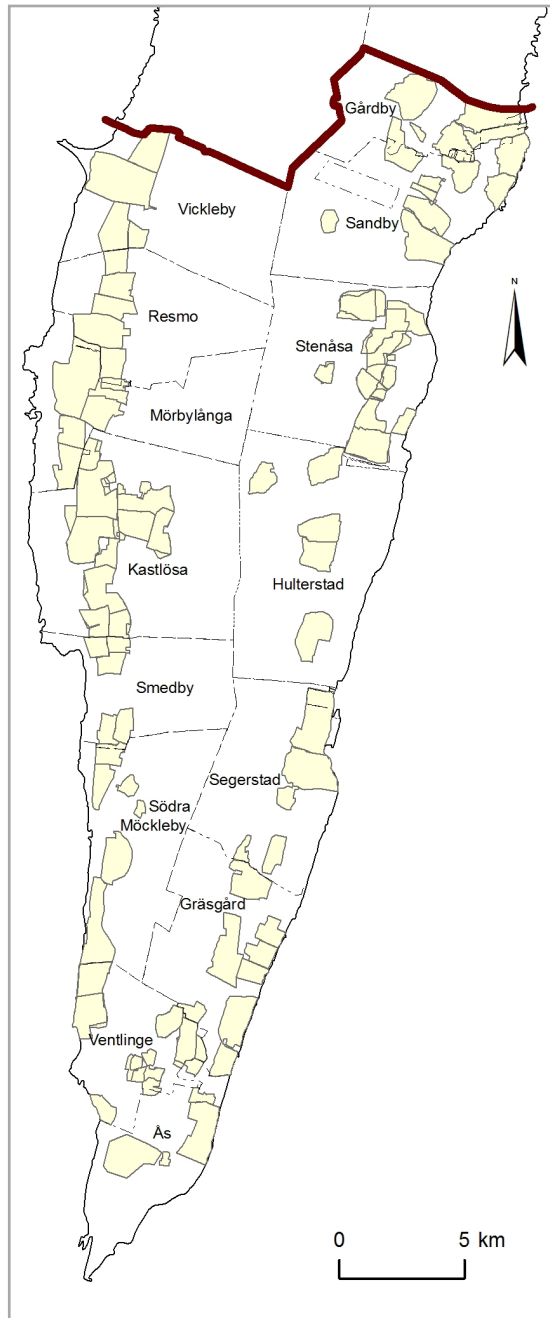
Kyrksocken avskaffades som administrativ enhet vid kommunreformen år 1862.

Jordregistersocken fortsatte att användas fram till fastighetsdatareformens genomförande åren 1976 - 1995. Därefter förändras inte sockenindelningen.

Trots att socknen inte längre är en aktiv administrativ enhet är socknen ett mycket levande begrepp.

Geometriskt utlagd by.
Illustration: Elvira Laneborg

Kartan visar socknarna och inägojorden (gårderna) inom världsarvsområdet.

Enskifte och laga skifte

Enskifte och laga skifte var två stora jordreformer som berörde de öländska byarna under 1800-talets första hälft. Den stora förvandlingen var att all jord fördelades på byns olika gårdar. Bönderna blev inte längre beroende av varandra utan brukade jorden var för sig. Tanken med skiftet var att alla skulle få del i byns olika markslag. För de flesta byarna innebär olika markslag att varje gård fick en del av åkern och ängen i gårdet, liksom en del av alvarmarkerna och sjömarkerna. De murar som idag avgränsar åkerskiftena inom byarna är ett resultat av enskiftet och laga skiftet. Till skillnad från fastlandet, berördes inte bebyggelsen i de öländska byarna, utan gårdarna fick ligga kvar på samma tomter som tidigare.

Gärdesgränser i Kastlösa socken

Kastlösa socken omfattade under medeltiden den nuvarande socknen med undantag av huvuddelen av Parteby som överfördes från Smedby socken år 1885. Under senmedeltiden bestod socknen av 55 gårdar fördelade på 8 byar. Kyrka och kloster ägde 16 gårdar. Att kyrkan och klostren ägde så många gårdar berodde på att man fått dem i gåva av rika frälsefamiljer. I utbyte mot gårdarna skulle kyrkans representanter be för att givaren efter döden skulle få en kortare tid i skärselden. Tretton gårdar ägdes av olika frälseätter. Bland frälseägarna märks bland annat ätterna Vasa, Trolle, Bielke och Sparre av Tofta. I Kastlösa by ägdes hela 17 av byns 19 gårdar av kloster och frälseätter. Störst antal gårdar, tio stycken, hade Vadstena kloster.

Antalet gårdar fördelade på jordnatur under 1540-talet

By	Skattegård	Värsligt frälse	Andligt frälse		
			Kyrka	Vreta kloster	Vadstena kloster
Rösslösa	4	1	-	-	-
Bredinge	6	2	2	-	-
Kastlösa	2	6	-	1	10
Stora Dalby	3	-	-	-	-
Lilla Dalby	1	-	1	-	-
Lunda	3	-	-	-	-
Bjärby	6	3	-	-	-
Övra Västerstad	1	1	2	-	-
Totalt	26	13	5	1	10

Källa: Det medeltida Sverige, 4:3

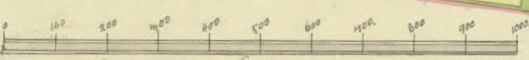

Kastlösa Ågor Grantfa allt häremot

Uti 1811 den 31 October är den...
tighal med denna Charta väsk...
le Enskiftes delning jemlikt fö...
ningarne hie evardelig efterstå...
gillad och kastfältt, på sitt f...
ffhild Rejulation under derine da...
utsejfar; betijgar 1812 Sjaya
Efter Nådijgha Förordnan
Carl Adlersparre

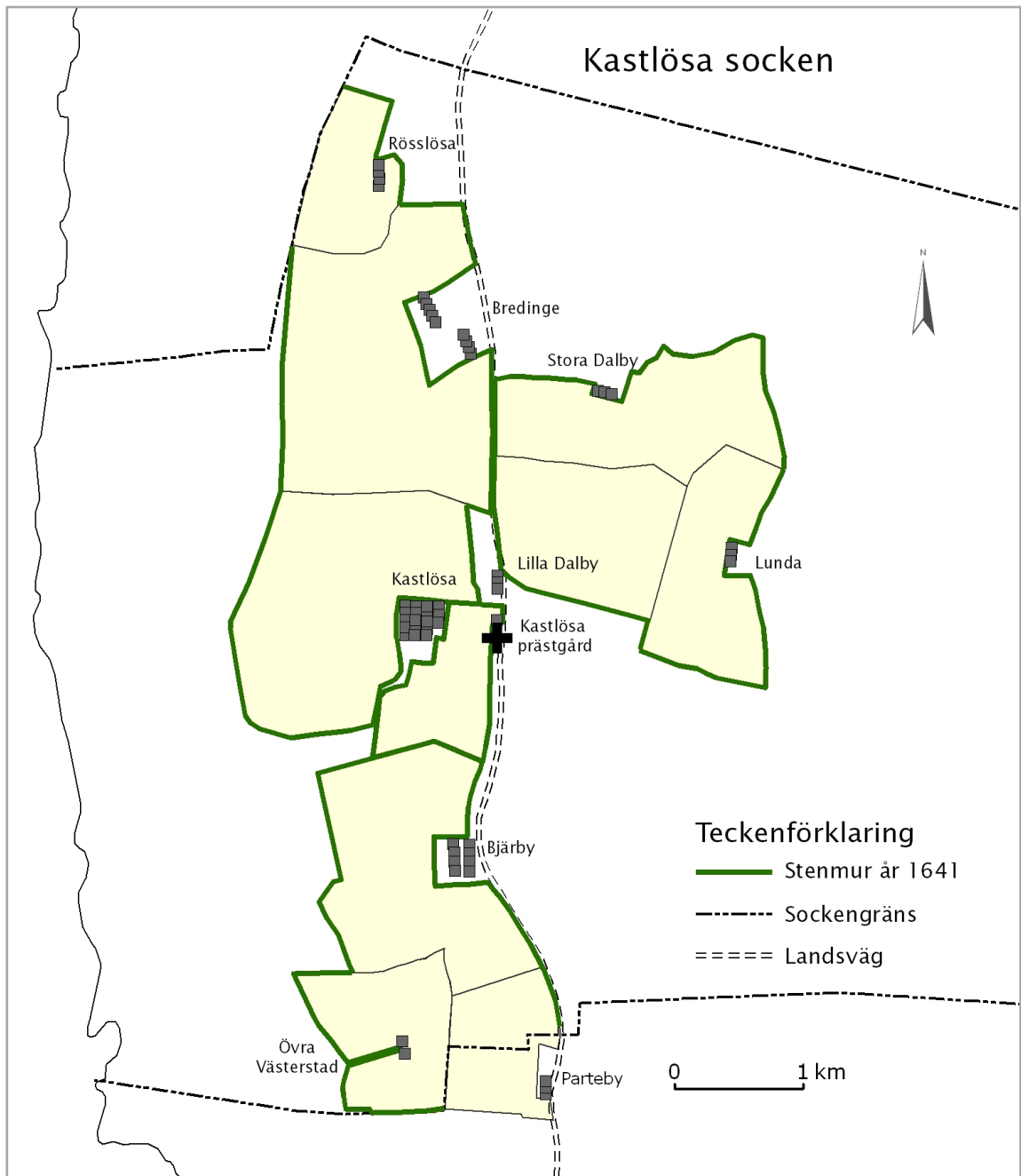

Östra Wästerstads Ågor här
Charta
öfver
Bierby Bys Ågor
Kastlösa Socken och Ölands l. mot
Åsmätte och Enskiftade År 1812 ÅÅ
O. Wahlberg

Chartans Anemätt
Berteby Ågor här

Östra Wästerstads Ågor här
Hätra
allmänningen
eller
ut.
marcken
här
ömot
här
in.
till

Bylagen och gärdesmurar i Kastlösa socken år 1641. Rösslösa, Bredinge och Kastlösa by låg i gemensamt gärdeslag. Prästgården hade ett eget gärde som låg söder om Kastlösa by. Bjärby och Övra Västerstad låg i gemensamt gärde med Parteby som tillhörde Smedby socken. Öster om landsvägen låg byarna Lilla och Stora Dalby samt Lunda i ett gemensamt gärde.

Som underlag för undersökningen har de kartor som lantmätaren Ambjörn Larsson Ruuth upprättade år 1641 för södra motet använts. Detta storskaliga kartverk är det äldsta kända över byarna på södra Öland. Kungliga lantmäteristyrelsen hade inrättats tretton år tidigare av Gustav II Adolf och det låg i den svenska stormaktens intresse att skaffa sig mer kunskap om riket. Förmodligen har byarna kartlagts i detta syfte. Varje by har karterats för sig med en tillhörande beskrivning som anger de enskilda gårdarnas jordnatur, storlek, antal tunnor utsäde, hur mycket hö ängen gav med mera. Lantmätaren har även ritat in vilka gränser som utgjordes av stenmurar vilket ger oss kunskap om vilka byar som låg i gårdeslag. Dessa stenmurar redovisas på sockenkartan med grön linje. För flera byar finns horvor och hag i utmarkerna men dessa har inte tagits med i denna rapport. Sockengränsen och landsvägarnas sträckning bygger på 1940-talets ekonomiska karta.

Man kan anta att de gårdesgränser som fanns under 1640-talet har stor samstämmighet med de senmedeltida gränserna. Geometrin i kartorna är överlag relativt god, särskilt i närheten av bebyggelsen och åkrarna. Kartorna har rektifierats med ortofotokartan i färg från åren 2008 och 2011 som underlag. Även enskifteskartor och laga skifteskartor från 1800-talets första hälft samt den ekonomiska kartan från 1940-talet har använts som jämförelse med 1600-talskartorna.

Horva

Litet stenmursinhägnat område i utmarken som brukades för odling.

Hag

Litet stenmursinhägnat område i utmarken som brukades som äng eller för bete.

Vid fältinventeringen har gränserna delats in i två kategorier:

- befintlig stenmur i gårdesgräns
- annan fysisk markering, det vill säga gränsen går att uppfatta men utgörs av stensträng, väg, dike, et cetera.

Resultaten från fältarbetet har sedan digitaliserats och redovisas i kartorna över gårdeslagen. Byarna har markerats med en symbol för varje gård som anges på 1600-talets karta. Sträckorna utmed bytomterna har genomgående utmärkts som annan fysisk markering. Ofta består dessa gränser av sentida murar, staket eller häckar.

Teckenförklaring till kartorna

- Kyrka
- Gård
- Gärde
- Befintlig stenmur i gårdesgräns
- Annan fysisk markering
- Landsväg, 1940-tal
- Sockengräns, 1940-tal

Teckenförklaringen gäller för samtliga kartbilder på kommande sidor.

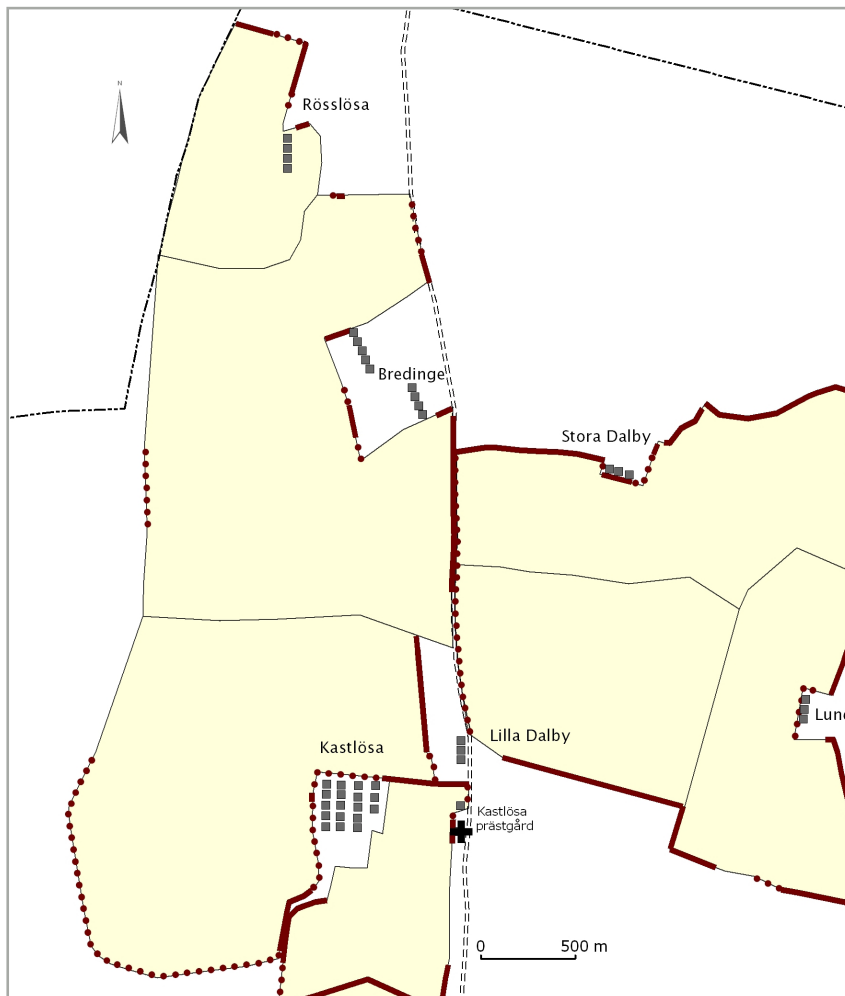
Gärdens yta, omkrets och murar

Rösslösa, Bredinge och Kastlösa

Rösslösa, Bredinge och Kastlösa var det största gårdet i socknen med en omkrets på närmare 18 km. Gården är beläget mellan de västra sjömarkerna och landsvägen utmed landborgen. Rösslösa gränsar i väster mot Beteby i Mörbylånga socken. Rösslösa gårde var 76 hektar medan Bredinge och Kastlösa hade de största gårderna i socknen med närmare 300 hektar vardera.

Idag återstår endast kortare sträckor av den tidigare gårdesmuren, längst är sträckan utmed landsvägen vid Bredinge och den vid Kastlösas västra gräns. Totalt återstår 16 % av gårdesmuren.

Rösslösa, Bredinge och Kastlösa var de tre sydligaste byarna i det största gårdeslaget på Öland om 21 byar och som sträckte sig ända upp till Runsbäck i Torslunda socken.

Rösslösa, Bredinge och Kastlösa gård.

I Rösslösa har många gärdesmurar försvunnit och de återstående murarna är ofta dolda i vegetationen.

Bredinge. Gärdesgränsen följer landsvägen och landborgskrönet i gårdens nordöstra del.

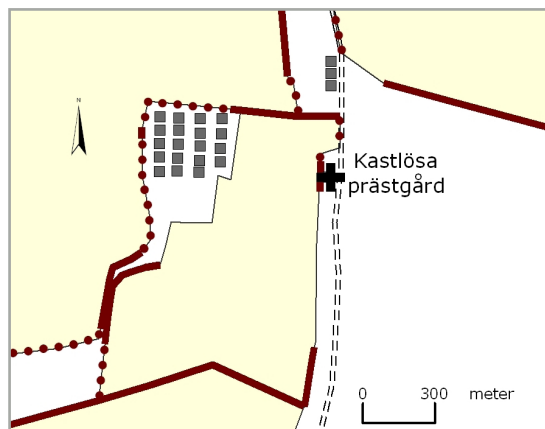
Kastlösa. Gärdesmuren i sydväst. Muren har varit en del av en fägata som tidigare ledde ut i västra sjömarkerna.

Bjärby. Gärdesmuren i öster längs landsvägen söder om byn.

Kastlösa prästgård

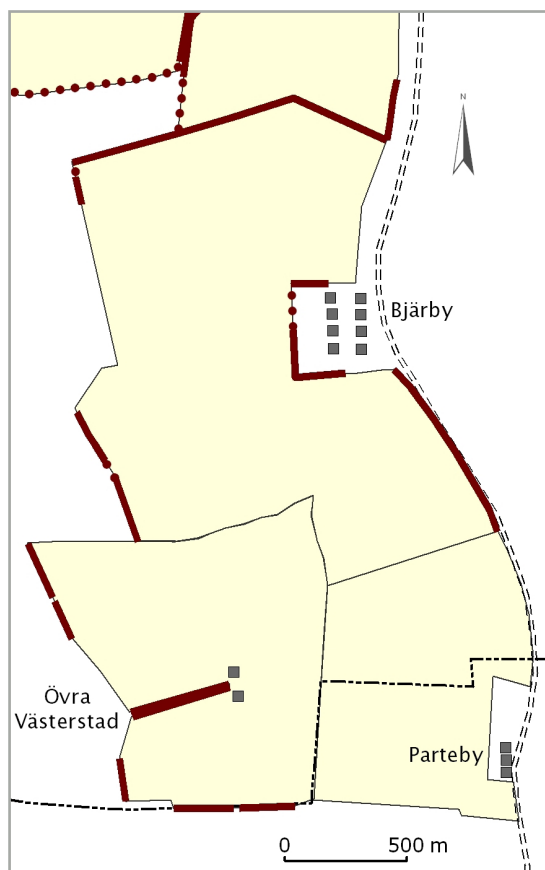
Prästgården låg inte tillsammans med de övriga gårdarna i byn utan hade ett eget gårde som kallades Ankargärdet. Gärdet var 72 hektar stort vilket är betydligt större än alla andra gårdar i socknen. Idag återstår drygt hälften av gårdesmuren vilket är förhållandevis mycket för att vara i Kastlösa socken. Mursträckningen finns kvar i söder mot Bjärby och i norr mot Kastlösa . Utmed landsvägen och i nordväst vid byn är murarna borttagna.

Prästgårdens gårde, Ankargärdet.

Bjärby och Övra Västerstad

Bjärby och Övra Västerstad låg i gemensamt gårdeslag med Parteby, Nedra Västerstad med flera byar i Smedby socken. Bjärbys gårde var 202 hektar stort vilket var mer än dubbelt så stort som Övra Västerstad. Gärdets omkrets var närmare 10 km. Idag återstår drygt 40 % av gårdesmuren. Den längsta mursträckningen är kvar i norr, i gränsen mot prästgårdens gårde. Mot landsvägen i öster har en 800 meter lång mursträckning bevarats.

Bjärby och Övra Västerstads gården.

Övra Västerstad. Den gamla vägen in till byn utgjorde också fägata ut till sjömarkerna längs Kalmarsund.

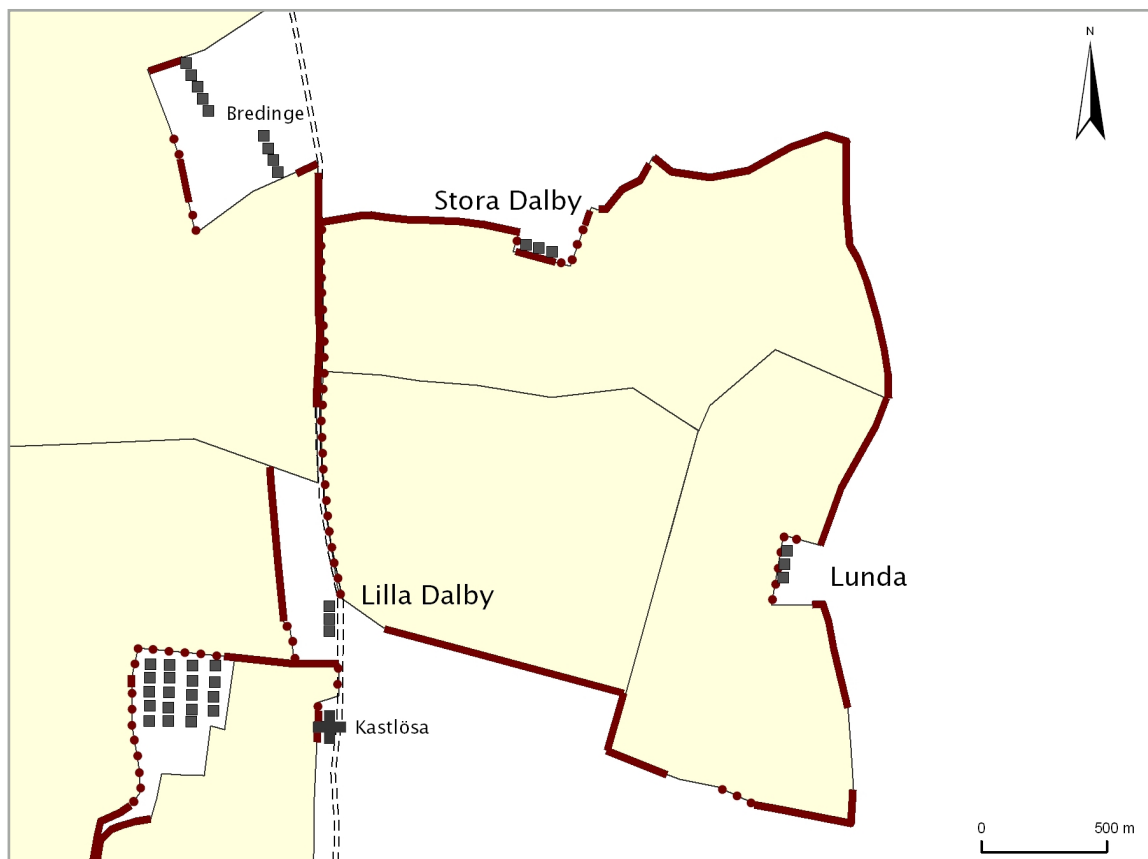
Övra Västerstad. En del av gränsen i väster utgörs av stenmur. Gärdet till vänster i bilden.

Stora och Lilla Dalby samt Lunda

Lilla och Stora Dalby samt Lunda låg i ett gemensamt gärde öster om landsvägen och gränsade till Stora alvaret. Gärdeslagets gräns mot utmarken utgjorde drygt 10 km. Lilla och Stora Dalbys gården var cirka 160 hektar medan Lundas gård var drygt 120 hektar. Sammanlagt återstår 55 % av den gemensamma gärdsmuren. I gränsen mot alvaret är muren kvar i sin helhet medan sträckan utmed landsvägen har försvunnit.

Stora Dalby. Lång sträcka av gärdsmuren finns kvar i nordväst men döljs av gräs och buskar.

Stora och Lilla Dalby samt Lundas gården.

Lilla Dalby. Gränsen i söder utgjorde den enda gränsen som Lilla Dalby hade mot Stora alvaret. Gärdet till vänster i bilden.

Stora Dalby. Gärdesmuren i norr mot Stora alvaret är hög och vällagd.

Stora Dalby. Gärdesgränsen söder om byn. Under årens lopp har en del stenar lagts på den gamla muren.

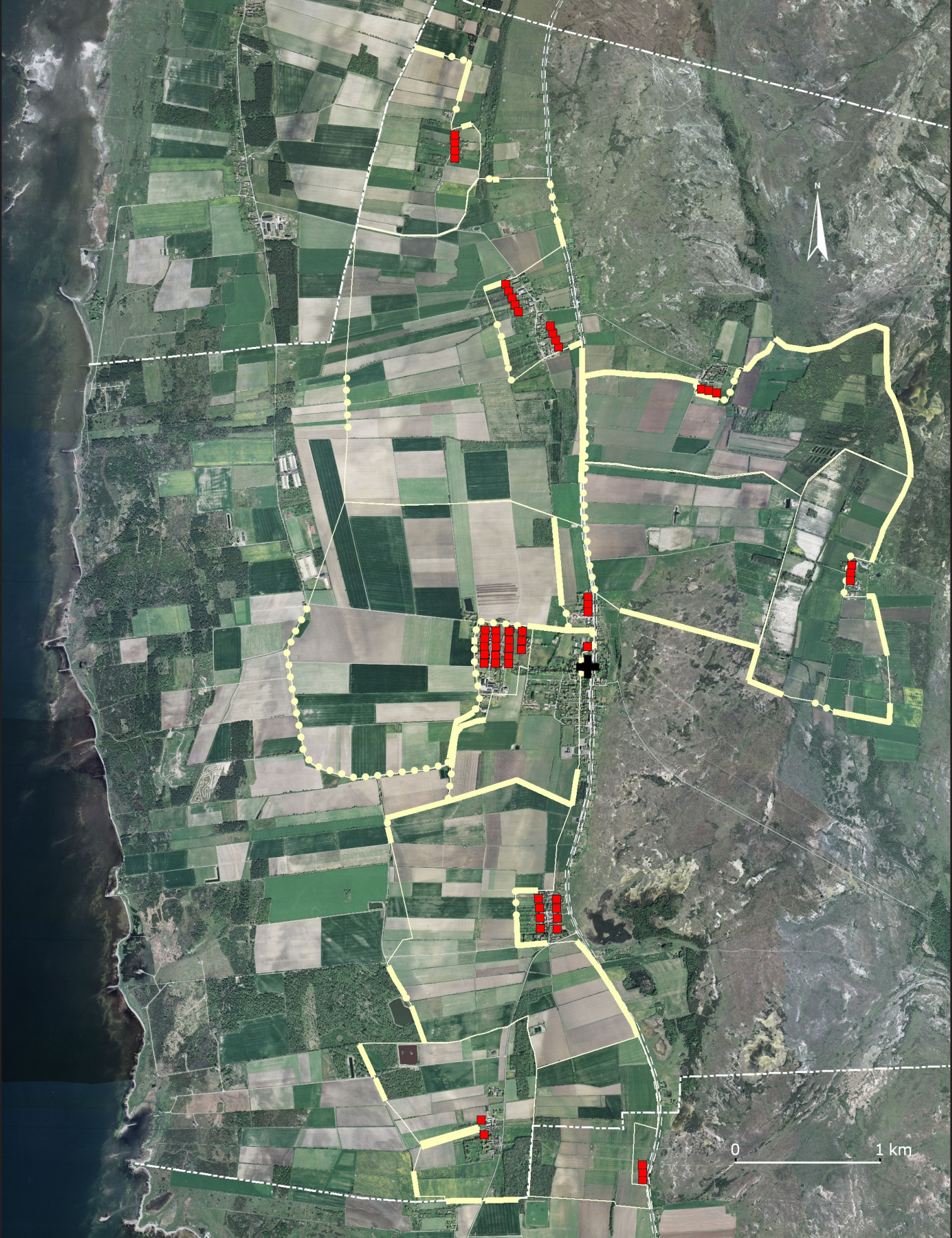
Lunda. Gärdesmuren i nordost mellan den odlade jorden och de magra betesmarkerna. Gärdet till vänster i bilden.

Sammanställning av gårdernas yta, omkrets och stenmurar

Byar i gårdeslag	Gårdets yta	Gårdets omkrets	Återstående murlängder	
	hektar	meter	meter	procent
Rösslösa	76	17 774	2 956	16
Bredinge	287	-	-	-
Kastlösa	272	-	-	-
Kastlösa prästgård	72	4 200	2 314	55
Bjärby	202	9 246	3 905	42
Övra Västerstad	105	-	-	-
Lilla Dalby	159	11 451	6 321	55
Stora Dalby	162	-	-	-
Lunda	122	-	-	-
Totalt	1 457	42 671	15 496	36

Längs många sträckor utmed landsvägarna har murarna försvunnit som här där landsvägen går mellan Bredinge och Lilla Dalbys gården.

0 1 km

Bete på Stora alvaret

Stora alvaret

Ordet "alv" är namnet på jordlagret närmast under matjorden, och troligen är det detta ord som det öländska alvar syftar på. Det äldsta skriftliga belägget vi känner till för alvar finns från år 1550. Då anges att Ebba Eriksdotter Vasas gård i Skarpa Alby, Sandby socken, har "alvarjord, ond sädesjord, hög jord och jämn".

Stora alvaret som egennamn förekommer för första gången, vad som hittills är känt, i de 1600-talskartor som använts i detta projekt. Lantmätaren har bland annat skrivit på kartan för Rösslösa: "På dhenne sydan räcker Stora Allware alt intil Rijstmo Kyrkia wids pass en mjöl här ifrå belägen".

Herdekulturen

De öländska alvaren har framförallt använts till bete. Här strövade hästar och ungdjur mer eller mindre fritt medan byarnas fårhjordar vallades av en herde. Det var vanligt att bylaget fungerade som vallag, det innebar att byn lejde en person som skulle vakta fåren. Herdarna kunde vara både män eller kvinnor. Bymännen fick betala efter det antal djur som herden ansvarade för. Ute på alvaren byggdes kojor som herden använde som skydd mot väder och vind under dagtid. Dessa vaktarkojor användes fram till sekelskiftet 1900, några troligen ända in på 1900-talet. På Stora alvaret finns ett stort antal rester efter vaktarkojor vilka är de enda kvarvarande lämningarna efter den herdekultur som funnits på Öland.

Kastlösa alvar i förgrunden, nedanför landborgen utbreder sig den bördiga Mörbylångadalen och i fonden Kalmar-sund. Till höger i bilden syns den gamla järnvägsbanken som nu är en cykel- och vandringsled.
Foto: Leif Gustavsson, 2006

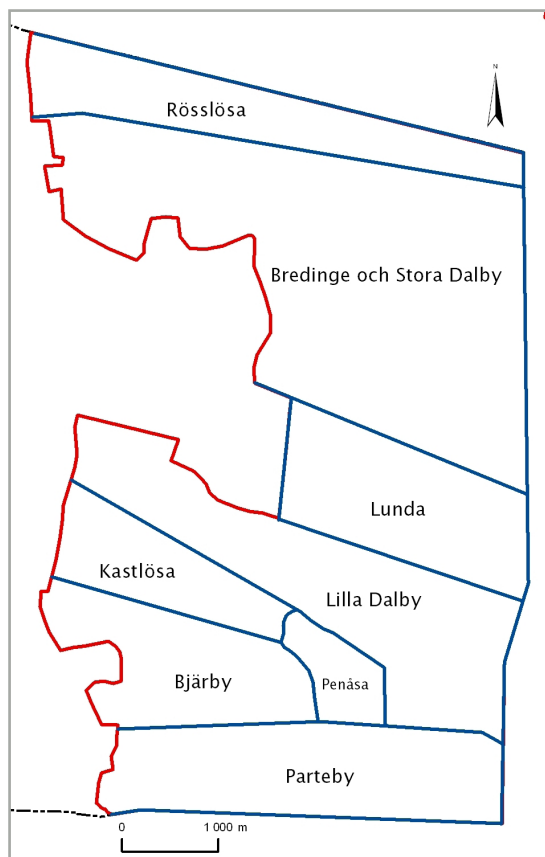
Djurgårdsinrättningen

År 1569 förklarade Johan III Öland som en frikallad jaktpark till kungen. Under slutet av 1600-talet utvidgades anspråken till att även gälla all skog och trädväxt, ekar och bärande träd på hela ön. Det var till exempel inte tillåtet att ens bryta grenar eller bedriva lövtäkt. De ursprungligen mycket hårda straffen för förseelser mildrades med tiden men anspråken upphävdes inte förrän år 1801. Trots alla inskränkningar som djurgårdsinrättningen medförde hade bönderna rätt att hålla betesdjur i markerna.

Utmarksdelningen

Gustav IV Adolf beslutade år 1801 att den kungliga djurgårdsinrättningen på Öland skulle upphöra. Markerna skulle fördelas enligt föreskrifter i ett kungligt brev. En kommitté tillsattes för att utföra uppgiften. Ordförande i kommittén var ryttmästare Axel Adlesparre på Borgholm och Ottenby kungsgårdar samt fyra ledamöter. För varje socken undersöktes hur mycket delningsmark som fanns och för varje enskild gård tilldelades socknen fyra tunnland av utmarken. När byn hade fått sin del av utmarkerna var det upp till bymännen att bestämma om utmarken skulle vara samfälld eller fördelas mellan varje gård inom byn. Ofta nyttjade byn alvarets utmarkslotter gemensamt medan sjömarkerna skiftades mellan varje enskild gård. Utmarksdelningen för södra motet vann laga kraft år 1819.

Som ett resultat av utmarksdelningen byggdes de stenmurar som finns idag på Stora alvaret. Den första mur som byggdes lär ha varit den så kallade Mittmuren. De flesta murarna byggdes under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal.

Resultatet av utmarksdelningen på Stora alvaret i Kastlösa socken.

Mot

Under medeltiden var Öland i kyrkligt avseende indelat i två mot. Omkring år 1500 började moten även användas som världsliga förvaltningsdistrikt.

Dagens kommunindelning överensstämmer med en yngre motindelning från år 1886.

Alvarmarkerna

Vid 1500-talets mitt fanns det 55 gårdar i Kastlösa socken. Genom främst hemmansklyvningar hade antalet gårdar ökat till 96 i början av 1940-talet. Alla byarna i Kastlösa socknen tilldelades mark vid utmarksdelningen på Stora alvaret utom Övra Västerstad som endast fick del av sjömarkerna väster om landsvägen. Bredinge, Lunda och Parteby lät skifta sina utmarker under 1800-talet, däremot lät Kastlösa både skifta delar av sitt alvar och göra hemmansklyvningar. De övriga byarna, Rösslösa, Stora och Lilla Dalby samt Bjärby, delade inte upp alvarmarkerna utan nyttjade dem gemensamt inom byarna.

De flesta gränserna idag följer de gränsdragningar som gjordes under 1800-talet med undantag för Bredinge och Stora Dalby. Här följer inte murarna bygränserna och det råder oklarhet om fastighetsindelningen. Lantmäteriet har valt att markera området med ett litet d på fastighetskartan vilket betyder att gränserna är svårredovisade.

Alvarmarkerna till Kastlösa socken är variationsrika med både karga områden och bördigare höjdstreckningar där det växer trädungar och buskage med en. Här finns också flera vattenflöden, våtmarker och vidsträckt partier med tok. Alvaren till Lilla Dalby, Bjärby och Parteby är naturreservat och ingår i ett Natura 2000-område.

Sammanställning av gårdar och skiften

By	Antal gårdar 1500-talet	År för skifte	Skiftat/samfällt	Antal markägare 1940-talet
Rösslösa	5	1819	samfällt	8
Bredinge	10	1847	skiftat	20
Stora Dalby	3	1819	samfällt	5
Lunda	3	1835	skiftat	6
Lilla Dalby	2	1819	samfällt	4
Kastlösa	19	-	skiftat/hkl*)	32
Bjärby	9	1826	samfällt	18
Parteby	(4)	1829	skiftat	3
Övra Västerstad	4	-	-	-
Totalt	55**)	-	-	96

*) hkl - hemmansklyvning

***) I summan om 55 gårdar ingår inte Parteby's fyra gårdar.

Kartan visar byarnas skiftan på Stora Alvaret. Vid Sveriges inträde i EU var 60 % av Stora Alvaret betat. Sedan miljöersättningarna infördes har betet ökat till drygt 90 %.

Betesdjur på Stora Alvaret i Stora Dalby.
Foto: Ann Moreau, 2012

Statlig ersättning för alvarbete

Under de senare decennierna av 1900-talet nyttjades alvaren i allt mindre utsträckning för bete. Alvarens magra marker fick stå tillbaka för de mer bördiga sjömarkerna. Under 1980-talet hade Naturvårdsverket planer på att göra delar av Stora alvaret till en nationalpark. Planerna genomfördes aldrig men medförde att statlig ersättning inte betalades till lantbrukare som lät sina djur beta på Stora alvaret. Inte förrän år 1994 fick lantbrukare med djur på Stora alvaret statlig ersättning i form av den så kallade landskapsvårdsersättningen.

Mellan åren 1996 och 1999 bedrev Länsstyrelsen i Kalmar ett projekt med stöd av EU:s fond LIFE-Nature. Projektet innebar att lantbrukare fick röjnings- och stängslingsarbeten utförda. Bland annat ingick alvarmarkerna som tillhör Lilla Dalby, Bjärby och Parteby i Life-projektet.

I och med Sveriges medlemskap i EU år 1995 blev all öppen och väl betad mark berättigad till ersättning och en särskild miljöersättning för alvarmarker infördes. När gårdsstödet infördes år 2005 ingick alvarmarkerna i detta stöd. År 2008 ändrades definitionen av vilka betesmarker som är berättigade till ersättning och alvarmarkerna upphörde att ingå i gårdsstödet.

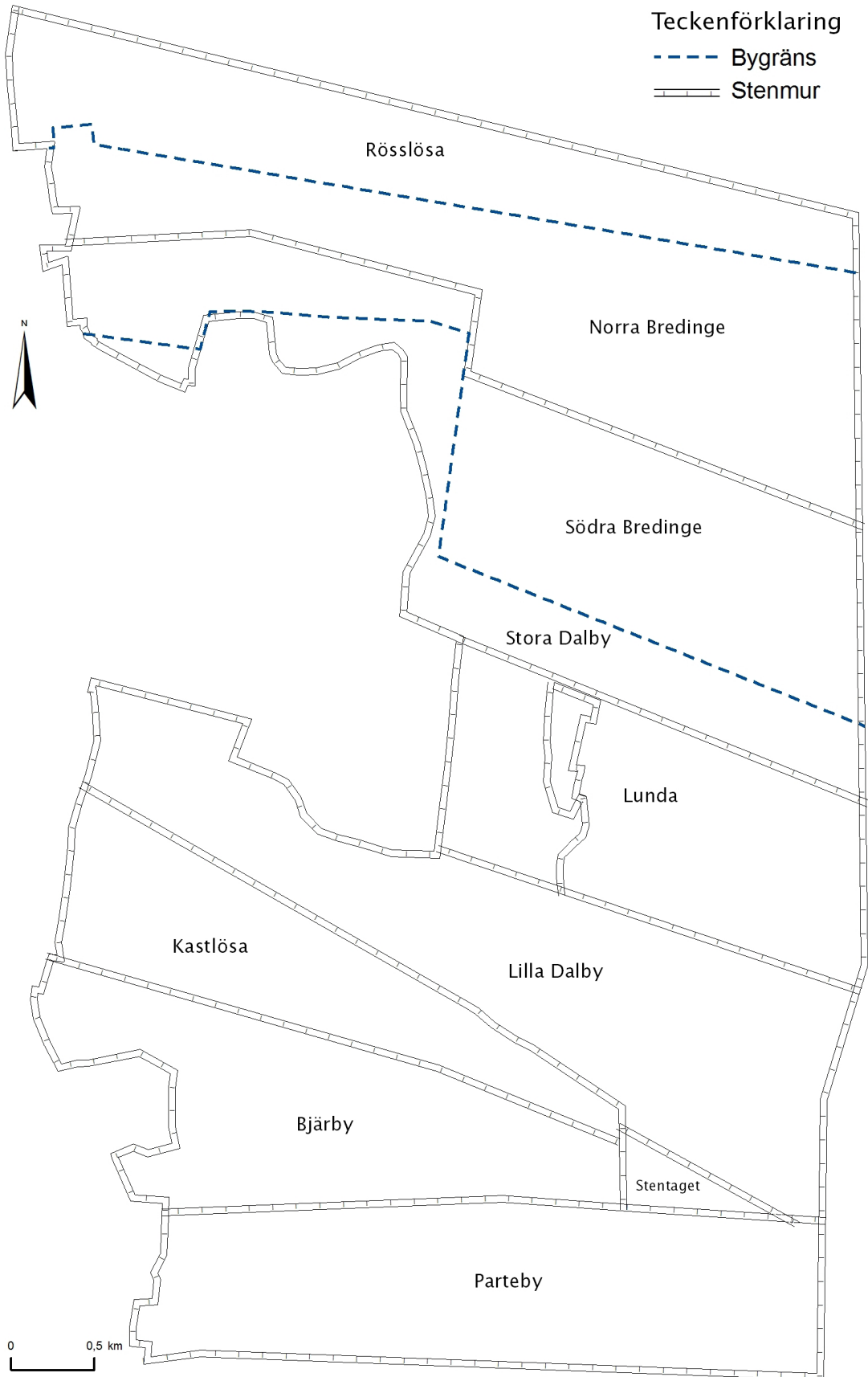
Länsstyrelsen i Kalmar fastställde år 2007 en ny modell för miljöersättningar för alvarmarker på Öland. Enligt modellen ska grundvillkoren för miljöersättning för betesmark vara uppfyllda. Det innebär att markerna ska betas årligen, röjas vid behov, inte gödslas eller bevattnas et cetera.

Stora Alvaret
Kastlösa socken

Teckenförklaring

--- Bygräns

=== Stenmur

Alvarbete i Kastlösa socken

Rösslösa och Norra Brelinge

Rösslösas och Norra Bredinges marker ligger i ett skifte. Norra Brelinge skiftades år 1847 medan Rösslösas marker är samfällda. Stenmurar finns runt om men sträckorna i öster mot Hulterstad och söder mot Södra Brelinge är kompletterade med eltråd. Stängselöversyn görs varje vår inför betes-säsongen. Man har inga egentliga bymöten för att diskutera betet på alvaret. Fyra lantbrukare söker miljöersättning.

Rösslösa - En person arrenderar och söker miljöersättning på skiftet. En av de fyra markägarna låter beta hela Rösslösas del av Stora alvaret. Markägaren som också är djurhållaren får del av miljöersättningen efter antal djur/hektar från arrendatorn. Man räknar med 10 hektar alvarmark per ko. Arrendatorn har inga egna djur.

Norra Brelinge - Lantbrukaren som är markägare/djurhållare i Rösslösa äger och söker även miljöersättning för alvarmarker i Norra Brelinge. Mellan maj och november betar här 80 - 90 kött-djurskvigor. Djuren får vatten genom de källor som finns ute på alvaret men man har också installerat en självbetjäningsskiv i Rösslösa.

Den andra markägaren lånar åtta djur av en granne. Grannen släpper djuren och markägaren behåller miljöersättningen. Djurhållaren kompenseras med tjänster.

En tredje markägare, som också är djurhållare, har fyra djur inom skiftet.

Södra Brelinge och Stora Dalby

Södra Brelinge och Stora Dalbys alvarmarker ligger i ett skifte. Byarna fick sitt alvarområde tillsammans med Norra Brelinge vid utmarksdelningen år 1819. År 1836 delades området och en mur byggdes mellan Norra och Södra Brelinge. Södra Brelinge är skiftat men anges som svårredovisat på fastighetskartan. Stora Dalby alvar har inte skiftats utan har varit samfällt men ägs och brukas av en markägare idag. Tidigare hade man bymöten men det har man inte längre.

Skiftet omges helt av både stenmurar och eltråd. Stängselöversyn görs varje vår inför betes-säsongen. Vatten finns i källor men varannan dag kör man ut vatten i tankar. En ko behöver 30 - 40 liter vatten per dag. Dessutom finns en självbetjäningsskiv installerad på Södra Brelinge. Fyra lantbrukare söker miljöersättning. Två av markägarna i Södra Brelinge och Stora Dalby söker även miljöersättning för marker i Rösslösa och Norra Brelinge.

Södra Brelinge - En markägare låter beta sina andel med 6 - 10 kött-djurskvigor varje betessäsong.

En andra markägare låter beta de delar han äger med cirka 60 amkor med kalv och några kvigor varje betessäsong. Dessutom arrenderar han en

mindre del av Södra Bredinge och betalar markägaren en viss procent av miljöersättningen.

Stora Dalby - En tredje markägare som också är djurhållare har 12 egna amkor med kalv på Stora Dalbys del av skiftet. Dessutom hyr lantbrukaren in 17 hästar och låter cirka 20 amkor från en grannby beta här.

Den fjärde markägaren som söker miljöersättning lånar in ett 30-tal kvigor från en grannby.

Lunda

Lundas alvarmarker omgärdas av stenmurar, längs vissa sträckningar har grannarna hägnat med eltråd. En kortare sträcka i söder mot Lilla Dalby har taggtråd. Vid laga skifte 1835 delades alvarområdet i sex delar. Inom området ligger Flisås, en inhägnad höjdsträckning som har varit uppodlat sedan tidigt 1800-tal. Djuren betar på båda sidor om Flisås.

Området betas av 60 sinkor och kvigor. Vid byn finns ett vattenkar och en flottör. Man har tagit upp ett mindre hål i muren i söder för att djuren ska ha närmare till vattnet. I norr finns en tre meter bred fägata där djuren kan passera. Är det blöta år finns det vatten ute på alvaret.

Tre markägare söker miljöersättning varav en är djurhållare och bor i Lunda. Djurhållaren betalar en viss procent av miljöersättningen i arrende. De två andra markägarna står för röjning av sina delar.

Lilla Dalby

Alvarskiftet till Lilla Dalby är idag samfällt till tre gårdar i Lilla Dalby och en gård i Stora Dalby. Djurhållaren äger en av gårdarna i Lilla Dalby och arrenderar markerna av de andra tre. Ett par av de övriga markägarna bor inte i byn. I slutet av 1980-talet, då de flesta upphörde att ha djur på Stora alvaret, slutade man med bymöten.

Runt hela Lilla Dalbys alvarmarker finns stenmurar som till största delen är kompletterade med eltråd. Längs vissa sträckor finns även taggtråd som man håller på att byta ut mot eltråd. Stängselöver syn görs inför varje betessäsong. Man släpper 40 kvigor och stutar varje år, dessutom går 25-30 hästar här från en annan by och djurhållare. Vatten till djuren finns i en källa intill Lunda kanal och mossar längre ut på alvaret håller vatten under hela betessäsongen.

Djurhållaren betalar en viss procent av miljöersättningen till två markägare och en överenskommen summa till en annan. Både skriftligt och muntliga avtal finns med de övriga markägarna. Lilla Dalby alvar är relativt bördigt och man skulle man låta djur beta här även utan miljöersättningen, men då utan att betala arrende till markägarna.

Lilla Dalby är sedan år 1992 avsatt som naturreservat.

Kastlösa

Runt hela Kastlösas alvar finns stenmurar som man har kompletterat med eltråd. Byn har inte skiftat sina marker utan delat dem genom hemmansklyvningar. Under 1940-talet var antalet markägare 32, idag är det åtta markägare. Markerna går fram till Lunda kanal och det som tidigare var norra delen av Penåsa. Området genomkorsas av den gamla järnvägsbanken som idag är vandrings- och cykelled.

Alvaret betas av 20 Herefordkor med kalv.

Kommunalt vatten finns i den västra kanten där det tidigare låg en skridskobana.

Djurhållaren som inte bor i byn arrenderar markerna av Kastlösa by som består av åtta delägare. Arrendet utgör en viss procent av miljöersättningen.

Bjärby

Runt hela Bjärbys alvar finns stenmurar men man har kompletterat dessa med eltråd. Under 1940-talet var det sammanlagt 18 delägare i samfälligheten. Till Bjärbys alvar hör idag det som tidigare var Penåsa; två gårdar som togs upp under 1700-talet och övergavs under 1900-talet. Endast grunder återstår idag efter gårdarna men stenmurar finns kvar i byns gränser.

Idag är Bjärby alvar samfällt till fyra gårdar med fördelningen 7/17, 5/17, 3/17 och 2/17. En markägare som också är djurhållare bor i Gettlinge, ett par markägare bor i Bjärby, och en i Kalmar. Bymöten hålls inte längre eftersom det bara finns en djurhållare.

Man har en kontinuerlig översyn av elstängslet, bland annat har man haft problem med älg i den östra delen. Området betas av cirka 28 stutar och 9 hästar, förra året betades området av 49 islandshästar. En mindre del i östra kanten betas inte och är igenväxt med tok. Penåsabäcken och ett vattenhål i väster håller vatten om det inte är ett torrår. En delägare i samfälligheten som också är djurhållare söker miljöersättning och betalar de andra delägarna efter den andel de har i samfälligheten.

Öster om Bjärbys alvarmarker ligger fastigheten Stentaget 1:1 som bildades genom avsöndring från Bjärby år 1924. Fastigheten som ingår i naturreservatet, ägs idag av staten och betas inte. Bjärbys alvar avsattes som naturreservat år 1994.

Parteby

Parteby, som tidigare tillhörde Smedby socken lades till Kastlösa socken år 1885. Vid laga skifte år 1829 delades alvaret i två delar. Den norra delen tillföll en gård medan den södra delen var samfällid till tre gårdar. Idag består Partebys alvar av en fastighet med två markägare varav en markägare äger 75 % och den andra 25 %. Båda markägarna bor i Övra Västerstad och man har inga bymöten.

Hela skiftet omgärdas av stenmurar som har kompletterats med eltråd. Stängslen går över inför varje betessäsongs. Sammanlagt betar här 29 charolaiskvigor och 8 hästar. Vatten finns till djuren under hela betessäsongen, dels i ett kärr i den östra delen, dels i en källa. Båda markägarna söker miljöersättning och håller djur efter den procent man äger. Parteby är sedan år 1992 avsatt som naturreservat.

Sammanställning av betad areal, antal markägare, djurhållare och djur

By	Areal i hektar	Markägare	Djurhållare	Djurslag	
				Nöt	Häst
Rösslösa-Norra Bredinge	625	7	3	92-102	-
Södra Bredinge-Stora Dalby	367	5	1	128-132	17
Lunda	274	3	1	60	-
Lilla Dalby	328	4	2	40	25-30
Kastlösa	167	8	1	20	-
Bjärby	265	4	1	28	9
Parteby	331	2	2	29	8
Totalt	2 357	-	-	397-411	59-64

Det totala antalet markägare och djurhållare har utelämnats då en person kan äga mark eller vara djurhållare i flera byar.

Parteby och Bjärby alvar en tidig morgon i september innan dimman har lättat helt. Foto: Peter Gerdehag, 1999

Kartor

Fastighetskartan, 2011

Ekonomisk karta, 1940-tal

Ortofotokarta i färg över Öland, 2011

Lantmäteristyrelsens arkiv

Avmätningar 1641, Ambjörn Larsson Ruuth

Utmarksdelningskarta 1819, o8-PUÖ-28

Enskiftes- och laga skifteskartor för respektive by

Litteratur

Axelsson, Roger / Janzon, Kaj / Rahmqvist, Sigurd. *Öland. Det medeltida Sverige 4:3*. Stockholm 1996

Dederling, Coco. *Uppföljningsprogram för världsarvet Södra Ölands odlingslandskap*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2007:13. Länsstyrelsen i Kalmar 2007

Ekstam, Urban / Forshed, Nils. *Svenska alvarmarker, historia och ekologi*. Naturvårdsverket. Stockholm 2002

Fallgren, Jan-Henrik. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e Kr*. Aun 35. Uppsala universitet. Uppsala 2006

Göransson, Sölve. *Tomt och teg på Öland: om byamål, laga läge och territoriell indelning*. Forskningsrapporter från Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet. Uppsala 1971

Göransson, Sölve. *Bebyggelseförflyttningar och namnkronologi på Öland*. NORNA-rapporter 26. Uppsala 1984

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Modell för miljöersättning från år 2007 för Alvarmarker på Öland*.

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Natur och kultur på Öland*. Länsstyrelsen i Kalmar län 2001

Magnusson, Ann-Charlotte. *Öländska stenmurar och något om rösen – Olika perspektiv på öländska stenmurar*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2002:06. Länsstyrelsen i Kalmar län 2002

Nordmark, Marie-Louise. *Ölands jordbruk i äldsta tid. I Öland I-III*. Lund 1949

Södra Ölands odlingslandskap är ett kulturarv och ett levande kulturlandskap som i många generationer utgjort grunden i öläningarnas livsföring. För att fördjupa kunskapen om det öländska odlingslandskapet har Länsstyrelsen i Kalmar genomfört två projekt.

Murarna på Öland ser ungefär likadana ut men har olika ålder. De äldsta murarna är närmare 800 år gamla och går runt byarnas gamla åker- och ängsområden. En inventering har gjorts av hur många av dessa gamla stenmurar som fortfarande finns kvar i Kastlösa socken idag.

Stora alvaret har varit betat i många generationer men inte förrän vid sekelskiftet 1900 började man hägna in byarnas alvarmarker. Det har därför varit av intresse att utreda hur lantbrukarna organiserar betet på Stora alvaret idag.

Länsstyrelsen
Kalmar län

www.lansstyrelsen.se/kalmar